

ՀԱՅԵԼՈՒԱԾ ՍՐԱՐԱՏԻ 1896 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ.

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԻՅ

Մի քանի տարի է արդեն, որ առանձին ուշադրութիւնս դրաւ են Վարք—Սրբոց կամ Ճառքնտիր կոչուած ձեռագործերը, Յաջողուեց ինձ Յ—կ տարուայ ընթացքում ծայրէծայր բազդատել գրանցից մասնաւորապէս երկուսը, ստուար և հաստափոր հատորներ, իւրաքանչիւր վկայարանութեան կամ հատուածի համար բազդատութեան ժամանակ աչքի առաջ ունենալով տպագիրը, եթէ կար, Իսկ տպագիրը չեղած գեղարու մանաւանդ երբ որ և է հատուած գլխովին նոր էր և ինձ անծանօթ՝ հարկ համարեցի այդպիսիների համար ուրիշ օրինակներ որոնել մեր մատենադարանի բազմաթիւ հատորներում, հետզհետէ աչքիդ անցնելով վերջին ինն տարուայ ընթացքում 3000-ից աւելի ձեռագիր:

Իմ գլխաւոր նպատակս չէր անպատճառ նոր գրութիւններ երևան հանել, այլ ի մօտոյ ծանօթանալ անմիջական արդիւններից մեր հին մատենագրութեան հետ, կազմելու և ունենալու համար սեպհական կարծիք, անկախ գրքերից և դասագրքերից:

Խոստովանում եմ, որ եթէ իմ այդչափ թարթափումներս հէնց սկզբից կենդրոնացած լինէին մի որոշ շրջանի և կամ մատենագրի վրայ, թերևս ստանայի աւելի դրական հետևանքներ, և գիտութեան համար աւելի շօշափելի արդիւնք, Բայց իմ մէջ գերակշռեցին նախապէս հին մատենագրութեան ամբողջութեան հետ ծանօթանալու բուռն փափագը և մասնաւորով դրադուելուց առաջ ընդհանուրին վրայ մի թեթեւ հայեացք ձգելու հետաքրքրութիւնը:

Այժմ միայն՝ այդ աշակերտական ինքնակրթութեան շրջանից յետոյ՝ հնարաւոր է դառնում ինձ համար տալ հետզհետէ բանասէրներին ձեռք բերածիցս աւելի հետաքրքրական և կարեւոր թուող հատուածները, որով յոյս ունիմ կհերքուին այն շատ անգամ նոյն իսկ բարեկամ բանասէրներից՝ չէպի մեզ ուղղուած կարծեմ անտեղի մեղադրութիւնները, որ իրր մենք էջմիածնում քանքարաթաղոյցներ լինէինք:

Պէտք է նկատել սակայն և այն, որ անհնարին է ամենքին բաւարարութիւն տալ և այն լիովին, մանաւանդ երբ մի երկու տող նամակով խնդրում է այնպիսի գործ, որի համար առնուազն ամիսներով զբաղմունք է հարկաւոր, եթէ ոչ աւելին, Ինչ և իցէ, Անցնիք առաջիկայ վկայարանութեանը:

Ագաթանգեղոսի վրայ կատարուած ուսումնասիրութիւնները—Գուշմիդ, Լազարդ, Սարգսեան, Տաշեան և ուրիշները—մեզ հասցրին որոշ դրական հետևանքների, Յունարէն Ագաթանգեղոսը անպայման թարգմանութիւն է հայերէնի, Ասորերէն բնագրի գոյութեան ենթադրութիւնը, որից թարգմանուած լինէր հայը, չափազանց կասկածելի է, անհիմա՝ առնուազն՝ չազացուցուած, Ուրեմն և մնում էր ընդունել միակ հաւանականը—Ագաթանգեղոսն համարել հինգերորդ դարու գրութիւն, երբ միայն հնարաւոր էր հայերէն գիրը գրել, Այդպէս էլ ընդունում են գիտնականներից շատերը, համարելով Ագաթանգեղոսն Խ-դ դարու կիսի կամ երկրորդ կիսի խլմբագրութիւն, ենթադրելով որ ամբողջ մասեր այժմեան Ագաթանգեղոսի կարող էին գոյութիւն ունենալ իրրե միմեանցից անկախ գրութիւններ, թարգմանական կամ բնագրի, որոնցից և խմբագրուեց Ագաթանգեղոսը, Բայց կան և հին կարծեաց վրայ պնդողներ, որոնք Ագաթանգեղոսն համարում են Դ-դ դարու գործ, ուրեմն օտար լեզուով գրուած, և Խ-դ դարու թարգմանութիւն:

Ներքեւում հրատարակուող վկայարանութիւնը, մեր կարծիքով, դրապէս լուծում է այս խնդիրը, Աշխատիք ամենից առաջ ցոյց տալ այդ վկայարանութեան և Ագաթանգեղոսի ներքին կապը:

ՎԿԱՅԱՐԱՆԱԹԻՒՆ,
ԳՈՐԻՍԵ ԵՒ ՇԽՈՆԵՐԵ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ
ԹԻՓԻԿ 1882

Եւ հրամայեաց դատաւորն, զի դարձեալ միւսմագամ կախեսցես զնոսա զմիոյ ոտանէն գլխի վայր: Եւ արկին զկապիծ երկաթի յոտն Եմնայ եւ կրկնեցին զոմնն նորա իրոն կաթի ի ներքոյ ծնկն ի վերոյ քան զկապիծ երկաթի: Եւ վերացուցին եւ կախեսցին զԵմոն ա գլխի վայր զմիոյ ոտանէն, յորում արկին զկապիծ: Բայց զիորիս՝ տեսին զի հրամա էր եւ տկար մարմնով զսա

Եւ, Եւ յետ այսորիկ հրամայեաց կախել զնա գլխի վայր զմիոյ ոտանէն, զի մըշտեալ կայրէ գլխի վայր ծնկն ի ներքոյ նորա աղբ եւ արքէ զան սաստիկ քոթ դալարով: Եւ տանեցին զսատանս այր ըստ հրամանի

ոչ կախեցին յայնմ ժամու
նե այնպէս կայր կա-
խեալ Եմնա զմիոյ ոտա-
նէն յերկուց ժամուց մինչեւ
ցինգ ժամն (տ. 528—541)

Եւ մինչդեռ կախեալ
կայր զկնիւյր աղաթս մա-
տուցանէր եւ ասէր. Դու ես
երկրպագեալ... (տ. 548—550)

Դու, տէր, տո՛ւր ինձ
զաւրոսէթ իւն համբերել
յայսմ ժամու փորձութեանցս,
քանզի դու միայն գիտես...
(տ. 569—571)

Բայց զամենայն, զոր ասաց
Եմնա, ի գրի առնէր
դպրապետն հրամանադա-
տաւորին, զի կայր առ Նմա
մինչդեռ կախեալ էր
կայր: Եւ իբրեւ ետես դա-
տաւորն, եթէ ոչ լինի խոստ

դառնալոյ յուխտէն իւրմէ, հը-
րամայեաց դարձապետին
իջոցանել զԵմնայի կա-
խաղանէ անտի: (տ. 579
—586)

(Եւ արկին զկապիծ
երկաթի յոռն Եմնայ եւ
կրկնեցին զծռելն նորա
իրեւ զուղտու, եւ արկին աւղ
երկաթի ի ներքոյ ծնկին ի վե-
րոյ քան զկապիծ երկաթի:) Իբրեւ
քարծեալ քերէին զԵմնա-
նա՝ քանզի ոչ կարէր գնալ
յաջոյ ոտանէն, յորում վա-
րեալ էր գուռն երկա-
թի, եւ մայեալ էին շիջ
կրկնածի ծնկի նորա-
բայց Գորիս թէպէտ ոտիւք
իւրովք գնայր, սակայն երկու
գինուոր ունէին զնա մի յաջ-
մէ եւ մի ի ծակմէ, մի ի նե-
ղութեանց դատաստանի եւ
քանդին եւ մեան վասն ծե-
րութեան — հրամայեաց
դատաւորն եւ ածին կա-
ցուցին զնա առաջի նո-
րա: (տ. 404—414)

Թագաւորին եւ կայրն ա-
կախեալ այնպէս ա-
ւուրս եւթն: (եր. 51)

Աղ մինչդեռ կայր
նա կախեալ սկսաւ խո-
սել ի կախաղանին այսպէս.
զոհնամ զքէն... (եր. 51)

Այլ տէր, տո՛ւր ինձ
զօրոսէթ իւն համբե-
րութիւն նեղութեանցս
տոգ վտանգիս իմո, եւ յ-
ղորմեա ինձ... (եր. 59)

Ը. Եւ մինչդեռ կա-
յրն կախեալ այնպէս,
խօսեցաւ զայս ամենայն
եւ գրեցին ատենա-
կաւ դպիրքն նշանա-
գրացն. զի առ ոչինչ հա-
մարեալ զկախաղանն եւ ոչ
զքրածեմ զանին գրեաց ինչ
զվիշտս. զի շարեալ էր
զամենայն մարմինն յողո-
րածեմն առնել: Եւ այլ եւս
բաղում քան զայս խօսե-
ցաւ մինչդեռ կայր կախեալ:
Եւ գրեցին եւ մատուցին
զայն առաջի Թագաւորին.
քանզի էր կախեալ զեւթն
օր: Եւ յետ այնքն ետ հրա-
ման եւ իջուցին զնա
անտի: (եր. 70)

Ժ. Եւ ետ հրաման ար-
կանել կապիծս եր-
կաթի ի ծռելն նո-
րա,

Եւ վարել ուղու-
ն ըստ ուղարս. եւ քառ-
նալ ի կախաղան մինչեւ
յօջեցան ծռելն նո-
րանդէն: Եւ կաց կախեալ
զերիս աւուրս: Եւ յատուր
չորրորդի հրամանն ետ
Թագաւորն եւ իջուցին զնա
ի կախաղանն եւ ածին
կացուցին զնա առա-
ջի նորա: (եր. 71)

Բաղդատուած այս հինգ հատուածները չեն
առնուած Ագաթանգեղոսի և ասորի վկայարանու-
թեան զանազան մասերից ընտրովի, այլ
որոշ ուղղութեամբ՝ վերից վայր՝ մի-
մեանց յետևից առաջին բերուած, մէջ ընդ մէջ
բաց թողնելով, մասնաւորապէս Ագաթանգեղո-
սում երկար հատուածներ (մեծ մասամբ աղթ-
քի), Այս հանգամանքը առանձին ուժ է տալիս
բաղդատութեանը, հեռացնելով բոլորովին պա-
տահական նմանութեան հնարաւորութիւնը: Ընդ-
գծելով տառացի նմանութիւնները՝ իմաստի և
գարձուածների նմանութեան ու կրկնութեանց վե-
րահասու լինելը թողնում եմ ընթերցողի ուշա-
դրութեանը:

Ո՞վ է փոխ առնողը՝ ասորի վկայարանութեան
հայ թարգմանը թէ Ագաթանգեղոս, Այս հարցմանը
մի պատասխան միայն կարող է լինել — Ագաթանգե-
ղոս, Այս պատասխանը պատճառարանել ինձ աւե-
լորդ աշխատութիւն է թւում: Ասորին ինքն բոտ
ինքեան մեծ նշանակութիւն ունեցող մի ճշմարտա-
պատում վկայարանութիւն է, երեւի չորրորդ դարու
գործ, թերեւ նոյն իսկ ականատեսի, գերծ հրաշա-
պատում զարդերից. պարզ, անպաճոյճ, վեհ և
սրտաշարժ. Բրիտանիկութեան առաջին դարերին իսկ
որ արժանի մի վաւերագիր: Ագաթանգեղոսը մի
անվաւերագիր է, հիմնուած աւանդութեան վրայ,
պճնուած և ճոխացած հրաշքներով, մանրապա-
տում, քաջ հայկարան աւելորդարանութիւններով,
նպատակաւոր տեսիլներով և վարդապետութեամբ,
հերքման անկարօտ անհաւանականութիւն է՝ թոյլ
տալ նեթագրել, իրր թէ համառօտաբան ասորի
վկայարանութեան հայ թարգմանը կարող էր թեր-
թել լայնածաւալ Ագաթանգեղոսը, նրանից փոխ
առնելու համար իւր թարգմանութեան համար կա-
րեւոր բառեր և ոճեր:

Մէջ բերուած բաղդատութիւններով չեն վեր-
ջանում Ագաթանգեղոսի փոխառութիւնները: Ուր
ասորին միայն սպառնալիք է և կարելի չարա-
բանքների թուարկութիւն, Ագաթանգեղոսի մէջ այդ
դառնում է իրողութիւն, մանրամասն նկարա-
գրութեամբ, մեծամեծ և անհնարին չափազանցու-
թիւններով. ժամերը դառնում են օրեր, օրերը
տարիներ, Դննք նորից մի քանի բաղդատութիւն:

ՎԿԱՅՈՒՄՆ.

ԱԳԱԹ.

Իբրեւ մտին կրկնեան
եւ կացին առաջի դատաւորին՝
սկսաւ դատաւորն խօսել այս-
պէս. Աւէ. Տեսաք մեր Թա-
գաւորք հրամանն ետ ուն

Իբրեւ եկն եմուտ
ի խորան անդր եւ իբրեւ
ընդ գինիս մտին, հրա-
մանն ետ Թագաւորն
Գրեգորի, զի պսակս եւ

ինձ այսպէս, զի զոնեալից
պատկերիս այսմիկ եւ ար-
կանիցք ինդրուկ ի վերայ
բագնիս, որ եղեալ է առա-
ջի ձեւս դից, զոր դուք իսկ
տեսանէք, եւ զի նուիքե-
ցայց առաջինորա գինի, եւ
որոշ արկանէ խոնկ եւ կնդրուկ
առաջի ձեւս դից, ի վերայ
ատրագոյն կրակարանաց, որ
եռացեն ի հուր, հրամայեալ է
կացողանել զնա եւ ի վերայ
եռանդան քահուց ջնորցե-
լոց ի սաստիկ բոց հրատի-
եւ քրովք հրամայեալ է
տանջել զձեզ, մինչ ծորես-
ցին իջեն ամենայն մարմնք
ծնր առաջի ձեր

եւ քերելով հրամայ-
եալ է քերել զձեզ, մի-
շեւ երեսնացին թոքք ձեր:

եւ գոնդս կապարիս հը-
րամայեալ է ջնոռեցա-
նել եւ դնել յանթս ձեր մի-
շեւ ծակեցի փոր ձեր:

եւ հրամայեալ է դարձեալ
կախել զձեզ զքաղկաց ձե-
րոց, մինչ ծնդքեցին եւ քա-
կեցիքն աւշք ձեր ի թիկանց
ծնրոց:

եւ ի կապիծս երկա-
թիս հրամայեալ է ար-
կանել զմի ոտն ձեր եւ կա-
խել զձեզ զնոյն իսկ ոտանէ,
որ արկեալն իցէ ի կապիծս
երկաթիս:

եւ այլ դատաստանս մեծ եւ
դառինս հրամայեալ է ինձ դա-
տել զձեզ, մինչեւ առնիցէք
զկամս թագաւորաց:
(տ. 137—187):

Այստեղ բաղդատութեան հատուածները բե-
րուած են Ագաթանգեղոսի զանազան տեղերից, յետ
ու առաջ, և նշանակութիւն են ստանում միմիայն
նախնիական բաղդատութեանց հիման վրայ, ցոյց
տալով երկու վկայարանութեանց մէջ չարչարանք-
ների ծրագրի մեծ նմանութիւնը:

Չարչարանքներից յետոյ, յայտնի է որ, Լու-
սաւորիչը ձգուում է վերապր, Այդ էլ կայ ասորի
վկայարանութեան մէջ:

Թաւոստ ծառոց նուէրս
տարցի քագնին լնահ-
տականն պատկերին.
(եր. 59)

Փայտատ եւ քահ (443)

եւ ... հրամայեալ ց
... զի արքէ զան սաստիկ
բոց դալարովք: Եւ տան-
ջեցին զնա տանս այր.
(51)

եւ ետ հրաման քե-
րել զկողս նորա երկաթի
քերօք, մինչեւ ոռոգան ..
(75)

Եւ ետ հրաման երկաթի
պոտամբ հաշել կապար
եւ ջնրմ մինչդեռ էր իը-
րեւ զխոր, հոսել արկանել
զմարմնովն նորա (78):

Եւ ետ կապել զնա
ծնոս յետս .. եւ ետ կա-
խել շառաշեղս աղի ի
վերայ ողին նորա. (48)

Եւ ետ հրաման ար-
կանել կապիծս եր-
կաթիս ի ծունկս նորա
եւ վարել ուռուս ստուսըս
եւ քանալ ի կախաղան.
(77)

ՎԿԱՅԱԼԸ:

Հրամայեալ ց դատա-

տորն դահապետին ի ջո-
ցանել զնոսս ի կախաղանէն
եւ տանել արկանել ի գոռ
մի խաւարային, որ
կոչի վիրապ, (եւ հարկանել
զերկոսին ոտս նոցա ի
կոծեղ մինչեւ ցառաւաւսն:
Եւ իրեւ լուսացաւ, արծա-
կեալ ց գոռս նոցա ի
կոծեղէն) ... եւ տարաւ
արգել զնոսս ի գոռն խաւա-
րային, եւ ծնկեցին զերդ եւ
զղուռ զքին, զի մի տեսցեն
ոյս զերիսաւուրս, ի
հրոտից աստեան եւ էր ամա-
ռըն. եւ չէր ցոյց տա-
րաւ նոցա եւ ոչ ջոռ
արքին (299 511)

(...)

Այստեղ Ագաթանգեղոսը փոքր ինչ արդէն զի-
ջանում է: Հմոնին և Գորիան երեք օր միայն մնացին
փակուած վիրապում, ուստի և կարող էին մնալ ծա-
րաւ և նօթի, մինչդեռ Լուսաւորիչ 13 տարի, ուստի
և անհրաժեշտ է դառնում օր աւուր մի նկանակ
պատրաստող այրին:

Սան և աւելի մանր նմանութիւններ, օրինակ.

ՎԿ:

ԱԳԱԹ:

Իրեւ լուսա դատաւորն յիժ
զարմացաւ ընդ արշափ հա-
քերութիւն վկայիցն (285)

Սկսաւ հարցանել ցնա-
թէ զհարդ կարացեր ժու-
ժաւ, տոկաւ, տնել, մնալ
եւ հասանել մինչեւ ցայսօր
(49)

Եւ (մի) շիջանցի ծրագրի մ, որ լուսաւորեցաւ եւրով աւծելոյ որոշոյ քո (575)

Վ. Կ.

Բայց Գորիս Թէպէտ ոտիւք իւրովք գնայր, սակայն երկու զինուոր ունէին զնա մի յաւմէ եւ մի ի ծախմէ (407)

Դատաւորն ասէ՝ Ո՛ւզի երկրորդն սէիք առաջի իմ զանուանս հաւատակցացն ձերոց լոնալ եմ եւ դողարեալ ես, այլ զի զոհիցէք ըստ հրամանի Թագաւորաց եւ ապրեսէիք ի մահուանէ սրոյ, որում ալն ունիք դուք։ (485—490)

Խառնեա՛ւ զմեզ ընդ երկրորդագոս քո (580)

Այսպիսի մանր նմանութեանց օրինակներ կարելի էր գտնաւ շատ բերել, բայց կարծեմ մեր հիմնական միտքը՝ այն է փոխառութեան խնդիրը՝ ապացուցուած է արդէն իսկ առաջին օրինակներով։ Աւելի հետաքրքրական է որոնել փոխառութիւններ Ագաթանգեղոսի մի ուրիշ մասում՝ Հովսիփմեանց պատմութեան մէջ, թէեւ ասորի վկաների և Հովսիփմեանց պատմութեան նիւթերը շատ անման են։

Բնորոշ է Ագաթանգեղոսի արկղ բառի գործածութիւնը՝ զագաղի նշանակութեամբ, երբ խօսում է Հովսիփմեանց թաղման մասին։ Նոյն բառը միևնոյն առմամբ գործ է ածուած և Կորիւնի Կորիւնի և Ագաթանգեղոսի ներքին սերտ յարնչութիւնը յայտնի է, Կորիւնի բոլոր բառերն և ասացուածները ցրուած են Ագաթանգեղոսի մէջ ծայրէ ծայր—ամենայն հաւանականութեամբ նոյն ինքն Կորիւնն է Ագաթանգեղոս անուան տակ ծածկուողը։

Արկղ բառը զագաղի առմամբ գործ է ածուած և մեր վկայարանութեան մէջ.

Վ. Կ.

Եւ քերին բազում խոռնկըս անուշոռնս եւ զըմոռնս եւ պատեցին ըմմարմնս նոցա կտաւաւք եւ զգին զնոսա

Ո. Գ. Ո. Թ.

Եւ առեալ զձեռանէ նորա աստի եւ անտի ընթացուցանէին զնա յայսկոյս եւ յայն կոյս (71)

Խօսել սկսաւ Թագաւորն եւ ասէ. Զանիցս անգամ տուեալ է իմ քեզ խրատ եւ պատուէր, զի մի՛ երկրորդն սցես առաջի իմ զհաստուածս քանիցդ առասպելաց... ես խնայեցի ի քեզ իբրեւ ի վաստակաւոր, զի եկեսցես ի կարգ ուղղութեան պաշտել զդիւսըն (47)

Խառնեա՛ւ զմեզ ի թիւ արդարոց քոց (60)

.. Բերէին իւրս անուշոռնս եւ խոռնկս ազնիւս եւ զոյնագոյն նարօտս պատանաք... եւ կին թագաւորին եւ... մեծամեծացն դստերք բերէին ծիրանիս... եւ զկտաւաւս փութով

կուտէին առ դուքս հնծանին (442)

Եւ հրամայեաց մէն մի իւրաքանչիւր արկղ ա գործ... տապան գործել... քերին զարկղս արարեալ սրբօքն... զմիմի իւրաքանչիւր ի սրբօքն յիւրաքանչիւր արկղ գնէին (441—2)

Նոյն հատուածը Կորիւնի բաղդատութեամբ.

Վ. Կ.

ԿՈՐԻՒՆԻ
1855, վերետ.

Եւ քաղում մարդիկ ելին ի խնդիր նոցա, քանզի լուսացաւ այնուհետեւ։ Եւ ընդ առաջին ժողովոցն, ուր ելին, էր զոստր Եմնա վկայիւնն արք եւ կանայք եւ ամփոփեցին զմարմինս նոցա եւ ժողովեցին զհող արեան նոցա հոգաբարձութեամբ. եւ բերին հոգաբարձութեամբ իւրեւն կս անուշոռնս եւ զմոռնս եւ պատեցին զմարմինս նոցա կտաւաւք. եւ եղին զնոսա յարկեղի միո՞ւ միծի. եւ զարկղն տարան եղին ի գերեզմանի միո՞ւ, որ էր անդ. եւ ասէին ի վերայ նոցա սաղմոսս եւ մղբիւայս (609—622)

Ջոր եւ առեալ վաղվաղակի... հանդերձ աստուածասէր իշխանակնաւ միով, որ անուանեալ կոչէր Դոստոք, որ էր կին վարդանայ, զոր ի վերնոյն յիշեցաք, եւ քաղում ամբողջ սրբօք ժողովօք, բարձեալ զստրքս սաղմոսիւք եւ օրնութեամբ եւ հոգեւոր բարբառով... եւ անդ ի մարտիրոսական խօրանին յարկեղ սրբօքն, հանդերձ անուշոռն տ իւնկօք եղեալ եւ կնքեալ քրիստոսարօքմ կնքմիս, եւ զօրինաւոր յիշատակն ի վերայ կատարեալ, այնուհետեւ իւրաքանչիւրն զառնային (եր. 25)

Այս մանր և հեռաւոր նմանութիւնները, որոնք բոլորովին պատահական կարող են լինել, փոքր ինչ նշանակութիւն են ստանում միմիայն Ագաթանգեղոսի և Կորիւնի ներքին կապը մի կողմից, և միւս կողմից՝ Ագաթանգեղոսի և ասորի վկայարանութեան անժխտելի կապակցութիւնը ի նկատի տի առնելով։

* *

Կորիւնն և Ագաթանգեղոս իմ կարծիքով միևնոյն անձնաւորութիւն են, Ագաթանգեղոսի երկը թարգմանութիւն ընդունողներն էլ նման կարծիքի են՝ Կորիւնին համարելով այդ երկասիրութեան թարգման։ * Բայց մենք տեսնեմք, որ թարգմանութեան մասին այլ ևս խօսք չէ կարող լինել, եւս էլ համաձայն եմ այն արդէն ծանօթ վարկածին, որ Ա-

* Սոյն կարծիքին է նաեւ յայտնի հայազէտ Նորայր Բիւզանդացին իւր նոր աշխատութեան մէջ. Կորիւն վաղ-

գաթանգեղոսի մէջ պատահող հատուածները, քերականական դարձուածները, բառերն ու ոճերն որ նոյն և նման են Մաշթոցի վարքագրութեան լեզուին, ոչ թէ փոխառութիւններ են օտար գրողից, այլ մի և նոյն հեղինակի գրչի արտագրութիւններ են: Այստեղ մէջ կրերեմ այգպիսի բնորոշ նմանութեան երկու նոր օրինակ:

— Այժմեան Կորիւնի մէջ կայ մի աղճատ ընթերցուած. «Յայնժամ վաղվաղակի հրաման առեալ ի թագաւորէն սկիզբն առնելոյ զխուժադուժ կողմանն Մարաց — որք ոչ միայն վասն դիւական սատանայակիր բարուցն ճիւղադութեան, այլ և վասն խնցրեկագոյն և խոշորագոյն լեզուին՝ դժուարամտոյցք էին — առ ի յարգարել, եւ զնոցա հարուստ ամացն ծնունդս, առեալ պարզախօսս, հռետորարանս, կրթեալս, աստուածատուր իմաստութեանն ծնունդս կացուցանէին» (եր. 12): Եւ աղճատուած բառերն ունին և մի ուրիշ ընթերցուած՝ հարանց ամացն: Մեր մատենագրարանի (Գ. Յ.) № 611 ձեռագիրը տալիս է ուղղագոյնը այսպէս. «Եւ զնոցա հարանց ամոյն ծնունդս, առեալ պարզախօսս, հռետորարանս, կրթեալս, աստուածատուր իմաստութեանն ծնունդս կացուցանէին»: «Հարանց ամոյն» յոգնականաձև կազմութեան եղականաձևն ունի Ազաթանգեղոս. «վասն հօրամոյն քաջութեանն Տրդատայ»: * Ազաթանգեղոսի հօրամոյն-ը լոկ արտագրութիւն կամ փոխառութիւն չէ Կորիւնից, այլ միևնոյն հեղինակի գրչի ծնունդ, որ մի ուրիշ դէպքում գործ է ածել հարանց ամոյն բարդութիւնը: **

— Ծանօթ է Ազաթանգեղոսի մինչև վերջին ժամանակներս լաւ չհասկացուած (և ձեռագրերում աղճատուած) ը ո ո տ ս տ ա կ բառը, որի յաջող բացատրութիւնը տուեց Մառը իւր մի փոքրիկ ու-

սումնասիրութեան մէջ: * Այդ բառը գտնուած է Կորիւնի մէջ, միայն բողոքոյին անձանաչելի դարձած. «Եանձն եղեալ երանելին [Մաշթոց] շնորհացն Աստուծոյ՝ երթեալ իջանէր ա ո ո տ ս տ ա ն ը ն Կողթան, յառաջին դաստակերտն իւր: Անրեն յիշուած ձեռագիրը տալիս է ուղիղ ընթերցուածը՝ ա ո ո տ ս տ ա կ ն:

Կ Ո Ր Ի Ն

ԱՊՈՒՆԱԿԱՆ

Յանձն եղեալ երանելին	Հասնէր յառաջա-
շնորհացն Աստուծոյ եր-	գոյն ի դաստակերտն
թեալ իջանէր (յ) ա ո ո-	իւր յըռոտաստակն
տըստակն Կողթան, յա-	(տալ յըռոտանտակն) յԱյ-
ռաջին դաստակեր-	նարանտան գաւառին ի
տըն իւր (եր. 16):	վաղարշապատ քաղաքն,
	ուստի նախ զառաջինն աս-
	տուածաստտ հրամանացն
	լինէր սկիզբն. (եր. 484)

Այնքեւ է, որ բառի աղճատումն առաջ է եկել ն և Կ տ ա ո երի շփոթութիւնից: Այսպիսի շփոթութեան դէպքերը բաւական են, մանաւանդ ստորին երկաթագրում և խոշոր բողոքագրում: Մենք կրականականք աւելացնելով այստեղ այգպիսի շփոթութեան միայն մի օրինակ, խուսփելով երկարութիւնից, Յակովկայ վկայարանութեան ** մէջ կայ այսպիսի մի ասացուած. «Ասէ թագաւորն, Մի կար ի յամառութեանդ և առականկ ընդդէմ թագաւորութեանս իմոյ, զի մի մեռցիս» (տպ. եր. 111):

Մեզ համար նոր առականկ բառը ամենայն հաւանականութեամբ ծագում է առականից և գործ է գրուած հականակի — խայտականի նշանակութեամբ: Մեր երկու ձառնորդներն էլ՝ որ անկաս են միմեանցից և տարբեր խմբերի ներկայացուցիչներ են, միանման ունին այդ ընթերցուածը, միայն Ա-ը փոքր ինչ դամկաձև ուղղագրութեամբ՝ առականկ: Տպագիրը կոկեւ է ամբողջ ասացուածը. «Մի կար ի յամարութեանդ և հականկ ընդդէմ թագաւորութեանս իմոյ»: Մեր երկաթագրերի ընթերցուածը անշուշտ աւելի ուղիղ է և նախնականը: Սոյն այս հաղուագիտ առականկ բառն է մեր կարծիքով և Ոսկերեանի մէջ. «Ըն-

դապետ եւ նորին թարգմանութիւնք: Այդ երկասիրութեան միայն առաջին 64 երեսը տեսած եմ, որ արդէն տպ է տեսել մեր տպարանում, քայքէ հրատարակուած: Նրկասիրութեան մնացած մասը չեմ տեսած: Տես եւ Գարագաշեանի աւելի հիմնաւոր կարծիքը: Բն. Հայ. Պատմ. Գ. 581:

Եւ ի վերջում հատուածի կէտադրութիւնը իմն է, տեսն նաեւ տպագիրը:

* Մոյն. բառի եւ նրա քարոզութեանց մասին տես Տաշեանի կարծիքը Ազաթան. առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսի եր. 61, ծն. 4891 վրէն. տես նաեւ Հայկ. Բառ. հօրամոյն բառը:

** Հօրամոյն. բառը գործ է ածուած եւ Մակարայեցւոց Գրքում (Բ. Մկ. Ժ. 10): Նորայր Բիւզանդացու կարծիքով Մակարայեցւոց երեք գրքերը Կորիւնի թարգմանութիւնն են:

Н. Марр: Микрое географическое название эрминеи, в Историч. Азаванеи, 1894.

** Վկայութիւն սրբոյն Յակովկայ Թագաւորագին, որ վկայեաց զանազան տանջանաք ի Բնիալատ քաղաքի ի մէջ խուժաստանի. (Ժառնտ. Ա եւ Բ, տես նաեւ տպագիրը. Վարք եւ Վկայարանութիւնք Սրբոց, հատ. Բ. 1874 վրէնտ):

դէ՞ր բնաւ, յորժամ իշխանք զմեզ զգուեն ինչ, չբարկանամք, զի չիշխեմք յայնմ սաստից, որ հաւասար և առաւել ևս կան առակոռկս (տպ. առաւել ունս և = 4) մեր՝ քան զորտմութիւն բարկութեան (Սոկ. ՅՏ. Թ. 3): Տես Հայկ. Բռ. «առակ ունք» կասկածելի բառը:

Այսպիսի կղզիացած բառերը շատ բնորոշ են հեղինակի անձնաւորութեան և լեզուի համար: Յայտնի է որ առոտ(ա)տակ կամ ըռոտաստակ բառը մեկնեց Մառը վրացերէն հին բնագրի օգնութեամբ: Միւս կողմից մենք գիտենք, որ Վորիւնը վրաց կամ վրահայոց եպիսկոպոս էր: Իսկ իմ կարծիքով նաև՝ թերևս վրացի կամ գոնէ վրահայ, Հատ տարօրինակ չպիտի թուի հայ մատենագրի վրացի ծագումը: ունինք դրա երկրորդ օրինակ Չաքարիա Սարկաւազին: որ Վորիւնի պէս հոգով և գրչով հայ էր: Յամենայն դէպս դժուար է ուրիշ տեսակ հասկանալ Վորիւնի իւր մասին ասածը. (խօսելով վրաց մասին) «յ որ ոց և իմ անբժանիս՝ եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ» (եր. 16): Այս տեսակէտով շատ հետաքրքրական է դառնում Խորենացու վկայութիւնը, թէ Ագաթանգեղոսը (ըստ մեզ՝ Վորիւն) գրեց և Վրաց Դարձի պատմութիւնը: «Զոր [չ'ունէ] համարձակիմք ասել՝ առաքելուհի եղեալ, քարոզեաց ի Կարլաց սկսեալ առ դրամբք Ալանաց և Կարլից մինչև ի սահմանս Մարթաց, որ պէս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս»: Ի՞նչ, Այժմեան մեր Ագաթանգեղոսներում այդ մասը պակասում է. չկայ և յոյն թարգմանութեան մէջ: Սակայն այս հանգամանքը բաւական չէ Խորենացու ասածը հերքելու համար, Հայ և Վիր եկեղեցիների միջև եղած կրօնական բուռն վեճերի ժամանակ կարող էր այդ մասը Ագաթանգեղոսից դուրս ձգուած լինել: Մեր ձեռքն հասած Ագաթ-ի ձեռագրերն էլ բաւարար չափով ուսումնասիրուած չեն: Ամենայն հաւանականութեամբ Վորիւնին են ոչ միայն Մաշթոցի (և Ս. Պարթևի) վարքը, Հայոց դարձի պատմութիւնը (= Ագաթանգեղոս), այլ և Վրաց դարձի պատմութիւնը: Այս վարկածի համար կարևոր էր Թաքայշուիլու [Taqayushili] հրատարակած Վրաց Դարձի Պատմութեան համեմատական ուսումնասիրութիւնը, տեսնելու համար թէ այդ գրուածքը չունի՞ արդեօք որ և է կապ Ագաթ-ի և Վորիւնի հետ: Մառը այդ գրուածքումն է գրտնում առոտաստակ բառը և այդ հիման վրայ է տալիս իւր յաջող բացատրութիւնը: *

— Այսպիսի մի կղզիացած բառ ունի և Ագաթանգեղոս, որը կարելի է ճիշտ մեկնել միմիայն վրացերէնով կամ վրահայ բարբառով: Ագաթանգեղոսն ասում է խողակիւր Տրդատի մասին. «Նա և պատկեր երեսացն դիմացն շրջեալ էր ի պատկեր և ի կնճիթ գոճանացն յեղեգան բնակեցոցն» (եր. 425): Հայկազեան Բաագիրքը գրում է կոճանք և մեկնում է «լինելն իբրև զկոճ կամ մասն կոշտացեալ» գնելով միակ վկայութիւն Ագ-ի այս հատուածը: Մինչդեռ ամբողջ առացուածից շատ պարզ է, որ գոճ — գոճանք նշանակում է խող — շրջեալ էր ի պատկեր և ի կնճիթ գոճանացն (= խողից) յեղեգան բնակեցոց: Յայտնի է վրահայոց և վրացիների գոճի բառը, որ նշանակում է խոճկոր:

* *

Անցնինք մեր վկայաբանութեանը:

Սրա թարգմանութեան ժամանակը անշուշտ կանուխ է Ագաթանգեղոսից, հաւանականաբար նաև Վորիւնից (Վարք Մաշթոցի): Վերջինիս գրութեան ժամանակը ընդունուած է գնել Վարդանանց պատերազմից առաջ, քառասնական թուերի միջավայրում: սակայն այդ հազիւ թէ հնարւոր է, աչքի առաջ ունենալով, որ Վահան Ամատունու մահուան ակնարկութիւն կամ լաւ ևս մութ յիշատակութիւն կայ Վորիւնի մէջ,* իսկ Վահան Ամատունին՝ Վարդանանց պատերազմից յետոյ Պարսկաստան աքսոր քշուածներինցն էր և մեռաւ հայրենիք վերադառնալուց յետոյ, ուրեմն ոչ առաջ 465 թուից: **

Նոյնը պէտք է ասել և Ագաթանգեղոսի գրութեան ժամանակի համար:*** Բացի այս՝ ներքևում հրատարակուող՝ վկայաբանութիւնից Ագաթանգեղոսն ունեցել է և ուրիշ աղբիւրներ, որոնցով զբաղուիլը մեր այս յօդուածի ծրագրից դուրս է: Այսչափը միայն կարևոր է ասել անցողակի, որ

Древности Восточныя, Труды Вост. Комм. Имп. Моск. Арх. Общ. томъ 1, Москва, 1893.

* Իսկ քաղաքացաւորին Վահանայ, յանկարծառաս կենաց ամենեցուն լինէր. որ աշխարհամեծիւ հայրենացն սեպական ոգի գտնալ, շնորհոյն Զրիտոսի ասուով մեղոյ, մեղմաւոր կենակից վայելէր. եւ զի ըստ օրինակի զերեցելոցս առ ի մէջ նաքնն ի կատարումս զարծան: 28: Եւստ մութ եւ անկասկած գլխովին աղծաւորած:

** Քնն. Պատմ. Հայոց, Գարագաշ. Դ. 26:

*** Նկատուած է արդէն, որ Ագաթանգեղոսում, Լուսավորչի տեսեան մէջ, քայքայող ակնարկութիւններ կան Վարդանանց պատերազմի անցքերին:

* Թաքայշուիլու հրատարակութիւնից ինձ ծանօթ են միայն հատուածներ, խախտումի յօդուածից. Источники по оведению Христианства въ Грузіи, А. С. Шаханова.

Ագաթանգեղոսի աղբիւրներից են և Աբրահամ Խոստովանողի թարգմանութիւնները (Մարութայից), իսկ Աբրահամ Խոստովանողը աքսորուած նախա-րարներից փոքր ինչ առաջ վերադարձաւ Հայաս-տան՝ ամենայն հաւանականութեամբ իւր աքսորա-վայրում կատարած թարգմանութիւնները հետը բերելով հայրենիք, Ուրեմն և նոյն 464—65 թուա-կանը կարող ենք ընդունել իբրեւ վերջնական կէտ, որից առաջ չէր կարող օգտուել Ագաթանգեղոսը Աբրահամից, Աբրահամի աղբիւրութիւնն երևում է Ագաթ-ի վրայ գլխաւորապէս կուսանաց վկայաբա-նութեան մէջ (Ագաթ. ԺԳ—ԺԹ հատուած, եր. 88—128)։ Անսպասելի կերպով Գայիանէն անուան-ւում է կախարդ, քրիստոնէական կրօնը կա-խարդասար աղանդ, Հետաքրքրական է մանա-ւանդ կախարդինք հազիւ ուրեմն գործածուած կղզիացած բառը, որ յատուկ է Աբրահամ Խոստո-վանողին։

—«Ակսան չարխաւսել (հրէայքն) որպէս սո-վոր են և ասեն, թէ Գորըն Շմաւոնի արարին քեզ (տիկնաց տիկնոջն պարսից) կախարդինս»։ —«Մահա-պարտ էք, զի իշխեցիք մտարեբել և առնել կա-խարդինս բամբալան, որ է տիկնաց տիկին արե-ւելից»։ —«Զիարդ է, զի մեք կախարդինս առնեաք, զի կախարդութիւն և ուրացութիւն Աստուծոյ ընդ մի համարեալ են»։ «Ասէ մոգպետն, Վասն մահու եղբաւրն ձերոյ առ զայրուցս նախանձու զաւրիմաւ-քըն ձերովք անցէք և արարէք կախարդինս տիկնոջն, թէպէտ և ոչ է ձեզ իշխանութիւն առ-նել կախարդինս, որպէս ասացեալ»։ —«Վորիցն կախարդք ի ներքոյ երկնից, զի գոքա արարին կա-խարդինս տիկնոջն, և վասն այնորիկ խոթացաւ»։ (Վկայութիւն քերց Շմաւոնի Թերբուայ և քեռն իւրոյ և աղանդոյն, անտիպ) * Սոյն բառը գտնուում է և Ագաթ-ի մէջ, փոքր ինչ աղճատ ձեռով. «Ոչ ուրեք տեսեալ է նման նմանութիւն այսր գեղոյ (Հոփիսիմեայ), զոր էր կորուսեալ այս կախարդա-ցըն, զի այսպէս զօրացան կախարդի[ն]քն՝ մին-չև ինձ յաղթեցին» (124)։ Թերբուէն էլ Հոփիսիմեի նման նկարագրուում է իբրեւ անման գեղեցիկ. «տեսին զի գեղեցիկ էր տեսեամբ և վայելուէ հա-սակաւ» քան զամենայն կանայս՝ սուրբ և առաքի-նին Թերբուէ**։ Թերբուէն էլ Հոփիսիմեանց նման

իւր կուսութիւնը նուիրել է Քրիստոսին, զի ես Քրիստոսի կամ ի խաւսման և ի նորա անուն պա-հեմ զկուսութիւնս։ * Բայց երկու բնագրերի նմանութիւնը աւելի ակնհայտ է դառնում, երբ Թերբուէն իւր երկու ընկերուհիներով և Գայիանէն՝ նմանապէս երկու ընկերով, ենթարկուում են չարա-րանքների։

Աբրահամ

Ագաթանգեղոս

Այլ կայ կախարդն այն (Գայիանէն), որ ապակա-նեալ կորոյս զքնաղագեղն, եւ երկու եւս ընկերք նո-րուն... եւ և տ հանել զնոսա ի քաղաքէն...
Ապրեցին երկու ցիցս մի-ում միում
եւ հարստեցին զոտսն ընդ մի ցից
եւ վարեցին շորս շորս ցիցս միում մի-ում ի նոցանէն...
եւ պրկեցին զնոսա մի մի ի շորս ցիցս... մորթեցին
զսուրբսն երեսիս...
եւ ապա քարծին զգլու-իւքս նոցա սրով։ (127)

Ապրեցին երկու ցիցս մի-ում միում
եւ հարստեցին զոտսն ընդ մի ցից
եւ վարեցին շորս շորս ցիցս միում մի-ում ի նոցանէն...
եւ պրկեցին զնոսա մի մի ի շորս ցիցս... մորթեցին
զսուրբսն երեսիս...
եւ ապա քարծին զգլու-իւքս նոցա սրով։ (127)

Աբրահամի հատուածը բերուած է առանց ընդհատութեան, իսկ Ագաթանգեղոսինը, որ աւելի հարուստ է նկարագրութեան մանրամասնութեամբ և երեակայութեամբ, թէև ընդհատութիւններով, բայց որոշ ուղղութեամբ վերից վայր, որով և երկու հատուածների փոխառական կապը, մեր կարծիքով բոլորովին ապացուցուած կարելի է համարել։

Երկու վկայաբանութիւններն էլ միատեսակ են վերջանում։

Աբրահամ

Ագաթանգեղոս

Պ ս ա կ ե ց ա ն առաքինիքն Արդ ի քսան եւ վեց հոռի ի հինգերորդում անկանի ամ-սոյ, ըստ լուսնաթուոյ (վի-թերբուայ)։
Արդ ի քսան եւ վեց հոռի կատարեցաւ սուրբն Հոփի-սիմէ... եւ ի քսան եւ եւթն հոռի սուրբն Գայիանէն եր-կու իւրովք ընկերովք, որք ընդ նմա պատերազմեալք պ ս ա կ ե ց ա ն, եւ առին զպսակն յաղթութեան։ 128։

* Աբր. Խոստովանողի իմ նոր գտած՝ հատուածներից։
«...մանաւանդ վասն սքանչելոյն Հոփիսիմեայ՝ որ ոչ գոյր համեմատ յերկրի ի ծնունդս կանանց»։ Ագաթ. 124.
—զի ոչ երբէք գտաւ նման նմա ի մէջ յունաց աշխարհիս. Ագաթ. 99։

* «զի նմա նուիրեցայ զկուսութիւնս մեր»։ Ագաթ. 108.

Արարհամի և Ագաթանգեղոսի յարաբերութեան խնդրին մենք առիթ կունենանք վերադառնալ Խոստովանողի թարգմանութեանց մնացորդների հրատարակութեան ժամանակ, Առ այժմս մեզ այսչափն էլ բաւական է պնդելու համար, որ Ագաթանգեղոսն ուշ է և՛ Արարհամից և՛ սոյն ասորի վկայարանութեան թարգմանութիւնից, Իսկ վերջինիս թարգմանութեան ժամանակը կարելի է մօտաւորապէս դնել Ե դարի երկրորդ կամ առ առաւելն երրորդ քառորդում:

* *

Սուրբ Գրքից, մասնաւորապէս աւետարաններէց, բերուած վկայութիւնները այս մեր լոյս հանած վկայարանութեան մէջ՝ գրեթէ միշտ համաձայն են մեր ձեռքն հասած Սուրբ Գրքի ծանօթ խմբագրութեան հետ, որ, ինչպէս յայտնի է նախկին թարգմանութեան սրբագրուած օրինակն է (կամ «երկրորդ թարգմանութիւն»), Շատ քիչ անգամ պատահում են մանր տարբերութիւններ, որ կարող են ասորերէն բնագրի աղբեցութիւն լինել, կամ Սուրբ Գրքի նախկին թարգմանութեան մնացորդ, օրինակ.

վկայար.

Աւետ. Մատթ. Ժ. 23

«Բայց մեզ գրեալ է, զի Մի՛նս մե՛կ երկնէնց յայնցանքիցուց յայնցանք, որ զմարմինս սպանանեն, եւ զՀոռնէն մինս եւ զոգի ոչ կարենս սպանանել. տ. 24. սպանանել:»

«Հոռնէն» փոխանակ հոգեւ կամ ոգեւ հին թարգմանութեանց մէջ յաճախ է պատահում, Ագաթանգեղոսն էլ այդ ունի շատ անգամ. «յարուցիչ և նորոգիչ ամենայն մարմնոց, և պահէ զՀոռնէնս մարդկան կենդանիս» — զի նորոգեցէ զՀոռնէնս մարդկան, զգեցեալ նովին մարմնով, և այլն:

Լեզուի տեսակէտից աւելի հետաքրքրական են վկայարանութեանս այն հատուածները, որոնք, չլինելով հանդերձ աւետարանից մէջ բերուած վկայութիւն, բոլորովին նման են հնչում Աւետարանին, լեզուի և ոճերի կատարեալ նոյնութեան պատճառով, օրինակ. «Եւ յաւուրն հինգետասներորդի քաղցր ամսոյ, յորում լուսանայր երեք-

շաբաթին, ի ժամու դի խաւսեալ էր հաւու երիցս անգամ, յարեալ դատաւորն և էջի տուն դատաստանին»* կամ «երթայք ի տունն ձեր խաղաղութեամբ, որպէս և յառաջագոյն խոստացայ ձեզ»** կամ «չորոց շաբախաւս եղեն առաջի դատաւորի»*** — «Թողին զնոսա այնպէս և ինքեան, չոգան մտին ի քաղաքն» և այլն, Բայց կան և այնպիսի ոճեր, խնդրառութեան ձևեր, որոնք պատահում են միայն աւելի ասորաբան թարգմանութեանց մէջ, ինչպէս են նփրեմի երկերը, օրինակ. «Ի նե զութեան կտտանացն, զոր հրամայեալ է ինձ վասն ձեր ի թագաւորաց, անփոյթ արարի մինչև ցայժմ», ****

Հանդիպում են նաև բոլորովին նոր բառեր. «Եւ ասէին ի վերայ նոցա՝ սաղմոսս և միգրիլայոս» (Երեւի ասորերէն). — «Եւ էր ընդ նմա ամենայն եւրամականն իւր», այն մտքով, ինչպէս այժմ ասում են «շքախումբ», — «Հրամայեաց դատաւորն», տանել զերկոսեան և արգելու ի բանդի, ուր արգելեալ էին ընկերք իւրեանց, ի փուտ կայի միոյ, որ կոչի Ինթիթիկա» (Երեւի նոյնպէս ասորերէն բառ). — «Այ կարէին խաւսել յուշաթափութեանէ բաղկաց իւրեանց» — «մինչ ձեռքեցին և քակտեցին աւշք ձեր թիկնաց ձերոց» — «Ի քաղաքապետութեան նարայ և Արգարու» եւն, ևւն:

Մի քանի տեղ սրբագրել ենք բնագրի մեզ սխալ թուած ասացուածները, իւրաքանչիւր անգամ այդ նշանակելով ծանօթութեանց մէջ, օրինակ. «Եւ առաքեաց Գիողիտիանոս արքայ զկնի (2. զկնի) Մուսսիանոս դատաւորի», — «Եւ զինուելիւրեցայք (2. և զինուելիւրեցայք) առաջի նորա գինի»:

* *

Հետեւելով գլխաւորապէս ընտրեալագոյն Ա ձեռագրին, տեղ տեղ ընդունել ենք բնագրի մէջ և Բ-ի ընթերցուածները, ծանօթութեանց մէջ դնելով անխտիր բոլոր ընթերցուածները, Միմիայն 1 և

* Մատ. ԻԶ. 54, 75, ԻԶ. 1. Մարկ. ԺԴ. 50 եւլն:

** «Այս յառաջագոյն ասացի ձեզ Մատ. ԻԴ. 25. — յառաջագոյն ասացի ձեզ զամենայն. Մարկ. ԺԴ. 25:

*** «Եւ սկսան շաբախոս լինել զմասնէ, Դուկ. ԻԳ. 2. եւլն:

**** Անփոյթ արարի ի նմանէ. Եփե. Եւ. տնս հայկ. բառ. անփոյթ առնել:

* Սուրբ Գրքից բերուած վկայութիւնների տեղը նըշանակեցինք ծանօթութեանց մէջ բնագրի տակը:

Նոյն պատճառից առաջացած աւելի հետաքրքրական շփոթութեան օրինակ կարող համարուել Ղազարի այս հատուածը։ Պարսից թագաւորը հրովարտակ գրելով Հայերին թողնել քրիստոնէութիւնը և ընդունել մոզերի կրօնը՝ ասում է. «Արդ լուեալ ձեր զմեր հրամանսդ, կամաւ և օրիով յանձն առէք, և բնաւ ամենեւեմ զմիտս ընդ այլ ինչ մի տանիք։ Այլ և այս կա մեզ և մեզ, զի և զկարծեցեալ զձեր օրէնսդ՝ առ մեզ գրել հրամայեցաք» *։ Ակներև է, որ այստեղ բնագիւղը աղճատուած է, որովհետև Պարսից թագաւորը ոչ մի հիմք չունէր իւր հրովարտակում իրան մեղադրելու, որ Հայերից պահանջել է քրիստոնէական կրօնի մասին տեղեկութիւն, իմ գտած Ղազար Փարպեցու միակ օրինակը, որից լուի արտագրութիւններ են՝ և այն ընդամիջարկութեամբ և սխալներով՝ Աննետկի և Էլէմիաճնի օրինակները **, շատ յաջող կերպով վերականգնում է ուղիղը, տալով մեզ ճիշտ նոյն ընթերցուածքը, միայն հին ուղղագրութեամբ, (այն է առանց յ-ի)։ «Այլ և այս կա մեզ և մեզ» որպէսզի է կարգաւ այսպէս՝ «Այլ և այս կամ մեզ և մեզ, զի և զկարծեցեալ զձեր օրէնսդ առ մեզ գրել հրամայեցաք»։ Ուրեմն ակներև է ուղղագրական տարբերութիւններից առաջացած վրիպակների կարեւորութիւնը։ Հետեւելով այսպէս այս կէտի վրայ, որ ուշագրաւ է միայն բանասիրական տեսակետից, աւելացնենք և այն, որ չհընչուող յ տառի յապաւումը բառերի վերջում կարող է ունենալ և գործնական նշանակութիւն։ Մեր կարծիքով շատ նպատակայարմար կլինէր աշխարհաբարի մէջ ընդունել այդ ուղղագրութիւնը, գրելով «ծառա», քահանա, վանածով՝ և ինչպէս որ գրում ենք «ահա», նա», նրա», Աննա», Եւրոպա», աստ», գնա» և ինչպիսով կունենանք մի գիւրին և հաստատուն կանոն, Իսկ դիւրութիւնը, որ շփոթութիւններ չէ ծագեցնում, շատ և շատ գնահատելի բան է, մանաւանդ մեր հանգամանքներում եղող ժողովրդեան համար, որ օրից օր աւելի և աւելի զրկւում է իւր մայրենի լեզուն սովորելու հնարաւորութիւնից և միջոցներից, իսկ մանաւանդ որ այսպիսով մենք վերականգնած կլինենք աւելի հինը—այս վերջին փաստը պահանջ

սրան որ ա կանն երի համար է— և որ և է նորմու-
ծու թիւն արած չենք լինիլ:

* * *

Աւելի կարեւոր սրբագրութիւններ կարելի էր
անել մեր հրատարակած բնագրում, աչքի առաջ
ունենալով ասորի բնագիրը,

ԳԺբարդաբար ինձ հնարաւոր չեղաւ բարդա-
տել այս հայ հին թարգմանութիւնը ասորերէն
քնագրի հետ, չգիտենալով ասորերէն, չունենալով
ձեռքի տակ ոչ լատին և ոչ նոր լեզուներով ասորի
քնագրի թարգմանութիւնը, ուստի և այդ բարդա-
տութիւնը մնում է ձեռնահասներին, Սակայն Մ.
Ագեբեանը իւր Ախաթար Վարք Սրբոցում,
(Հատոր Ը, 437) ի միջի այլոց օգտուել է և Ասե-
մանից, որով միջոց է տալիս մի քանի բարդա-
տութեանց, Այս նպատակին մասամբ կարող են
ծառայել և հայ Յայմամուրքը * և մանաւանդ Գու-
րիասայ և Սամոնայ (=Գորիա և Համոն) վկայա-
բանութեան հայ երկրորդ թարգմանութիւնը, ամե-
նայն հաւանականութեամբ կատարուած յունարէ-
նից (տես Վարք և Վկայաբանութիւնք Սրբոց, 1874
Վեներա. հատ. Ը, եր. 273), Սակայն այդ բոլոր
բարդատութիւնները թողնելով ասորի քնագրի հետ
համեմատել յանձն առնողներին, նկատելք այս-
չաիր, որ մեր ձեռագրերի տուած ընթերցուած-
ներում թերեւ միայն Մարգեգեւտմա գիւղի ա-
նունը աղծատուած լինի (երկրորդ թարգմա-
նութեան մէջ՝ Սարկիդիմիա, յունարէնում ըստ
Ագեբեանի՝ Սարիգիտուա. Հայերէնում կարող է
լինել Ս և Մ տառերի չիփթութիւն), Նոյնպէս թում
է թէ մեր հրատարակութեան Տեղի գից—կիկ-
ղա ասացուածը յատուկ անուան թարգմանութիւն
է, Ագեբն ունի Վիթլակիկդոս կամ Բեթէլա-
րիկլայա=Բէթէլիկիղա:

Յամենայն դէպս Գորիա և Հմոնի վկաների
ԷԴատակնքաց յիշատակը՝ ենթադրում է մի այն-
պիսի ասորերէն բնագիր, որ կամ չորրորդ և կամ՝
առ առաւելը՝ հինգերորդ դարու սկզբին էր գրուած:
ուստի և հայ թարգմանութիւնը առաջնակարգ նը-
շանակութիւն ունի այդ հին վկայաբանութեան նախ-
նական բնագիրը վերականգնելու գործում: Հա

* Հազար Փարս. Պատմ. վեցերորդ. 1894, Եր. 436:

« Տեն այս մասին իմ ծանոթութիւնը Եփրակացու հրատարակութեանցս մէջ, Արարատ Կաթիլ, եր. 205, ծան., 1896:

* ԴՄ գործածածն է մեր մատենադարանի (Գ. Ց.) 1571 ձեռագիրը, գրուած ՌՃԿՅ—1743 թուին: Կոնս նոյեմբ. ԺԺ.

հաղուագիւտ են քրիստոնէութեան առաջին դարերից մեզ հասած—անաղարտ և առանց յաւելուածների—յիշատակարանները: Յայտնի է բանասերներին, թէ ինչ մեծ ազմուէկ հանեց, և ինչ կարեւորութիւն ստացաւ գիտնական աշխարհում մի այդպիսի յիշատակարան—Ապոկոփի վկայարանութեան անգղերէն թարգմանութիւնը (հայերէնից)*: Ոչ նուազ ինքնուրոյն կարեւորութիւն ունի և այս վկայարանութիւնը՝ անկախ իւր ունեցած նշանակութիւնից՝ հայ մատենագրութեան մասնական խնդիրների լուծման համար:

* *

Գանք այժմ մեր ճառընտիրներին:

Աւր մեր գրատան թիւ 936, 3 ձեռագիրն է, Վարինեան Յուցակի № 916, 5, Վաշեկազմ, 53+34 հրմար, արտաքին կողմ, ձեռ-ի թերթերի մեծութիւնը 52+32 հրմար, թուղթ, տեղ տեղ կարկատուուն, երբեմն լուսանցքները կտրուած կամ կարկատուած, տեղ տեղ ցեցակեր և թացութիւնից բամբակոտած, այսուամենայնիւ ընդհանրապէս լաւ պահպանուած: Միջին կամ ստորին երկաթագիր, այլը եռատամն, Գրուած իշի մեծութիւնը 38+21 հրմար, երկու սիւնակ, սիւնակի մեծ. 38×10, տողերի թիւը 38, 37, 41, 42 ևն, Բառերը շատ անգամ անբաժան միմեանցից, Սկզբից և վերջից 2—2 թերթ թղթեայ պահպանակ, երկաթագիր, բովանդակութիւնը ճառընտիր հատուածներ, Զաքարիա Սարկաւազը, իւր ժամանակին նորոգել է այս ճառընտիրը, սկզբում գնելով բովանդակութեան ցանկ, միջում գետեղելով Յովհաննայ վանքի կոնգակը ** և վերջում իւր յիշատակա-

րանը: * Վերջից ճառընտիրը թերի է, որով և գրչի յիշատակարանը կիսատ է մնում: Այս է այդ թերատ յիշատ-ը. եր. 560-ն Բագում նեղութիւն կրեցի ես Յոհաննէս նուաստ գրիչ ի սուրբ Գրիգորիս ոչ մարմնոյ վաստակ կամ նեղութիւն, այլ մտաց և խորհրդոց, յաղագս արինակի այսց ճառից, քանզի եղբայր ոմն կաթա-

* 561a Յիշատակարան ճառընտիրս (նաթր գիր)

«Փառք եռահիսեակ տէրութեան և եզակի աստուածութեանն, համապատիւ և միասնական սուրբ երրորդութեանն, յաւիտեանս յաւիտենից, ամեն:

Որոյ ամենակարող զօրութեամբն եղև նորոգումն ճառընտիրս ի սպառիչ ժամանակիս և ի վերջին դարուս, ի նուաստանալ ազգիս Հայոց և ի բազմանալ Պարսից, որոց ազգի ազգի կեղեքմամբ և պէսպէս հարկապահանջութեամբ տառապեցուցանեն ողորմելի կեանս մեր, ի թուին Ռ. երորդի ձեռորդի Լ. երորդի և Զ. եակ թուոյ (1136=1687), ի յերկրս Արարատեան, ի գաւառս Անեքղոս, որ յոտին Արագածու, հանդէպ Արայու, մերձ ի գիւղաքաղաքն Վարրի, ի վերայ կարկաճահոս և ծիծաղածաւալ գետին Բասաղու, ի կատարս բարձրութեանց վիճացս, ի գերահաշակ և հրաշափառ սուրբ մենաստանին ի Սիւղի վանաց, որ ստուգաբանալ կոչի Յոհաննու վանք, ընդ հովանեաւ մեծի ամբողջոյն սրբոյն Յովհաննու Կարապետին, և Մատթէոսի աւետարանչի և Պարսամա ձգնաւորի և Գրիգորի սուրբ Լուսաւորչի, և Պանգալէոնի բժշկի, և զամբարանաց սուրբ հօրն Երեմիայի, Սարգսի վարդապետի և Վաչէ իշխանի, շինողի սուրբ կաթողիկէիս, և այլ միայնդէն սրբոցս, ի թագաւորութեան Պարսից շահ Սուլեյմանի և յիշխանութեան տան Արարատեան Զալ խանի, և ի կաթողիկոսութեան հայոց որ ի սուրբ Եշմիածին Տեառն Նդիագարու, և առջնորդութեան սուրբ ուխտիս Սարգիս վարդապետի Կարեցոյ, Զեռամբ ամենաթշուառ և եղեռնագործ Զաքարիա աղկաղի և տրպի Բանաբեռացոյ, անուամբ և եթ սարկաւազի, վասնորոյ աղաչեմ առ սրբանունըք որդիք լուսածնունդ զաւակք սրբոյ աւագանին կաթնարոյժ մանկունք սուրբ Լուսաւորչին, ընծայեալք ի գրունս սրբոյ Կարապետիս զի որք ընթեռնուք զսա յիշեսցիք ի մաքրափայլ և աստուածընկալ յազօմս ձեր զայնոսիկ, որք ունին աշխատանս և երախտիս ի վերայ սուրբ ուխտիս, նախ զԶաքարիա քաջ բարունապետն մեր, զառաջին առաջնորդն, որ նորոգեաց զեկեղեցիան և արար արգիւնս բազումս և արար ազատս արբունական հարկաց նոմոսիւք թագաւորականօք ի պարսկաց, թէ այգի, թէ հող, թէ ջրաղաց, թէ ձիւթաղաց, թէ բրնձահան, թէ չորբոտանիք, թէ խաշն, և զոր ինչ և գոյր զամենայն ունիմք և վայելեմք, եւ զինի նորա Յոհաննէս վարդապետ յաջորդ նորուն, որով սնոյց զմեզ կաթամբ հոգևորօք Յիշեցէք զնոսա առ Բրիտոս յոյս ամենեցուն, եւ նայժմեւ առաջնորդ զՍարգիս վարդապետ, որ բարուք կառավարէ զմիաբանս և շահելով զերթեկէսն ըստ բերմանց

* The Apology and Acts of Apollonius, and other Monuments of Early Christianity; F. C. Conibeaure, London 1894. Բացի բազմաթիւ գիտնական քննադատականներից, հրատարակուած մասնագիտական թերթերում, տե՛ս նաև Rundschau-ի յօդուածը. SIC ET NON. Neue Actenstücke aus der Zeit der Christenverfolgungen, von Paul Hohnbach. Deutsche Rundschau, April, 1895.

** Մի քանի պակասն երով հրատարակուած Զաքարիայ Պատմութեան մէջ. Եշմիածին (1870), Գ. հատոր: Նոր հրատարակութեան ժամանակ անհրաժեշտ է լրացնել պս մատընտիրը:

րոս: * որոյ անուն Խոյլենց Յովանէս Ճանաչի՝ որոյ իւրն էր աւրինակ, մեծ գիրք, ոչ տայր ի զաղափար, կարծեմ վասն նախանձու. և յորժամ վանքս և հայրն ետ՝ նա զչարեալ գայր յափշտակել, իսկ ես ողորմաւք խնդրէի, հազիւ կարացի գրել իրրե Լ Ճառ, և ապա խլեաց և տարաւ և Բ տետրն ան-

* Այսինքն է սուրբ, մաքուր Աղանդաւորների անուն և եւ այստեղ գործ է դրուած հեգնութեամբ:

ամանակի, որում տէր լիցի օժանդակ, նա և բոլոր միաբան ուխտիս, որ զետեղեալ են ի գոգ սուրբ Վարապետիս, զԳրիգոր երաժիշտ վարդապետ, զԵրուսի սաղմոսող տէր Սարգիսն, զնորընծայ տէր Վարապետն, զտէր Յովանէսն, զտէր Յօհաննէսն, զտէր Ոսկանն, զհակակալ Վարապետն, զԶաքարիայն, զԱստուածատուրն, զԱրկադէոսն, զԴաւիթն, զՎարդաբէն, զԷփրեմն, զԵմբրուժիւն, զԱրքայաճման, զմիւս Մարգարէն, զՄեկքիսեմն և այլ միանդէն մանկունք եկեղեցւոյ թուով ի, եւ զմարմնաւոր գործակալք զերկանուն Մօսէս—Վասիլն և զՎարդա խոհագործքն, զԱրքայաճման և զՍուրբ յանձնաւորք, զՄարկոս և զԱրքայաճման միայնակեացք, եւ այլք որք ունին զերախտիք տանս, եւ զէ ամեայ մանուկ Յօհաննէսն, որ մանկութեամբ իւրով սպասաւորէ ծերութեան իմումս, և հանգուցանէ զճոգի իմ որպէս Սաւուէլ զճոգին Հեղեայ՝ ուսանելով զուսումն աստուածային, քաղցրաձայն սաղմոսելով որպէս ծիծառն, եւ զհամաշունչ եղբայր իմ զՍերկէսէլցի մելիք տէր Սարգիսն, որ է զաւագապետ նահանգիս Վարդապետ և զորդի նորա Սահակ, և զՅօհաննէսն որում գրեցաք, եւ զԷմբրուժիւն իմ զՎիկտօր և զՆաւաղայ և զեղբայրն իմ զՆաւատուր, և զորդի նորա զԿիւրիզ գպիր և զճոգեւոր զուստր իմ զՓարսելի, Հուսիկ ամենեցուն իրրե զղղղղաւս համարելով զնեբաւով * Զաքարիայն որ եմ վտիտ և աղազուն ի մէջ եկեղեցականաց, որ ի գեղջէ Գանաքեւոյ, որ եկեալ ընկեցայ ի գերափառ սուրբ մենաստանս Յօհաննու—Վանից ամս Ծ, անհաճոյ քաղաքավարութեամբ, և անարժանութեամբ ընկալայ աստիճան արչի սարկաւագութեան, բայց ի բարեգործութեանց թափուր և ունայն, Սակայն զմտաւ ածի զասցանայն ի մարգարէէն, թէ երանի որ ունիցի զաւ, և անսուտ բարբառ բերանայն Քրիստոսի, թէ գանձեցէք ձեզ գանձ յերկինս, եւ ես տեսի զի ոչ ունէի գանձ և ոչ զաւակ, սակայն խորհեցայ ստանալ զաւակ, այսինքն զգրեանս Տիմոս և վաղճիս, որ վատթարացեալ էին, առնել և նորոգել որպէս և ճառընտիրս այս, որ հնացեալ և անկեալ կայր և բաժանեալ զԹուղթսն ի միմեանց, վասնորոյ սիրտ իմ մշկտայր տեսանելով զսա այսպէս, և ոչ գոյր իմ ինչս զի տայի ճարտար նորոգողաց վարձս, զի նորոգեցան, Սակա որոյ առեալ ի ձեռս ըստ տգիտութեան իմումս կորկատեցի, և ոչ գոյն օրինակ զի զկարկատեալն գրէի, որպէս և զվերջին թուղթս Յօհաննէս պատմութեանն, այլ թողի այնպէս, իսկ զուր սիրելիք սուրբ Վարապետիս, յորժամ գտանիցէք օրինակ, գրեցէք զպականս և զձեր յիշատակըն ևս ընդ նմին գրեցէք, զի և սակա յիշատակն

* Այսինքն է Կառ:

զի մնաց, իսկ իմ տարակուսեալ յաճ ապաւինեցաւ, յանկարծ պատահեաց զիրք մի տաւնացուցակ... Եւ Յովհաննէս գրչի անունն առիժ է արուել թիւրիմացութեան, Զաքարիան իւր յիշատակարանում գրում է ի միջի այլոց, և ոչ գոյն օրինակ, զի զկարկատեալն գրէի, որպէս և զվերջին թուղթս Յօհաննէս պատմութեանն (այսինքն է Յովհաննէս Գրչի յիշատակարանի), այլ թողի այնպէս, իսկ զուր... յորժամ գտանիցէք օրինակ, գրեցէք զպականս (տես ծան. մէջ Զաքարիայի յիշատակարանը), Զաքարիան թիւրիմացութեան առիժ է տուել նաև նրանով, որ իւր կաղամած ցանկում (ճառընտրի սկզբում) Յովհաննէս Գրչի յիշատակարանը անուանում է «Յովհաննէս պատմագիր», և յատելից է ծագում և կարին, Յուցակը կազմողների սխալ ենթադրութիւնը, ի վերջն (ճառընտրին)... լեալ է... և Յովհաննէս պատմագիրն, որպէս երեւի ի ցուցակագրութեան Զաքարիայի, այլ ձեռն անհարազատ բարձեալ է զայն ի տխրութիւն սրտի ցանկացողաց հնազորութեան նորուն» (եր. 85), Կարող ենք մխիթարուած լինել, որովհետև այդպիսի կորուստ տեղի չէ ունեցել և Զաքարիայի նորոգածը շատ քիչ վնասներով հասել է նոյնութեամբ մեր ձեռքը:

2-ի ստացողն է Սուրբ Գրիգորի ամենայն հաւանակութեան տեղն է Սուրբ Գրիգոր, ամենայն հաւանակութեամբ Սաղմոսավանք (տես Բ ճառընտրի յիշատ. և ստաւք ի Սաղմոսավանք յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց, ի զարգ եկեղեցեաց սուրբ Գրիգորիս, Աստուածածնիս ևն), 2-ում շատ տեղ յիշում են գրիչն ու ստացողը, Լուսանցքներում իրրե զարգ կան մանրանկարներ, սրբերի պատկերներ, պապկայ (թութակ) թռչուն (եր.

մեր մի կորիցէ ի դրանէ սուրբ Վարապետիս, զի ես զոր ինչ կարացի զայն և և թ գրեցի, նա և զայս ծանիք, ով անձկալի հարազատք իմ, զի սովորութիւն է տգէտ և խելագար եկեղեցականաց, զի զուսանցս գրոց և մանաւանդ թէ զպատկերս հանեն կտրելով ի գրոցն, որպէս զայս գիրքս, որ բազում կարկատանք հազիւ կարացի նորոգել, Վասնորոյ սակա սիրոյ սուրբ Վարապետին և յուսոյ արքայութեանն մի առնիցէք այնպէս, զի մի լուիցէք զանձնս, այլ ինձմ արկանել և պահել, որպէս որ որ գիտայ հոգւոյ իւրոյ, եւ հաճ յայտ արարի ձերում աստուածաւոր անձին և զուր բնութեանով զգիրքս զպականութիւն սորա լցէք, անկալով տէր ողորմեա նոց որք ունին երախտիք ի վերայ սորա, և մանաւանդ մեղսալմաւալ և ստորասուզեալ Զաքարիա սարկաւագի, զի նա որ առատն է ողորմութեամբ ողորմեցի այնոցիկ, որք կարգան առ նա, որ է օրհնեալ ամենայն արարածոց իւրոց, և նմա փառք յաւիտանս յաւիտենից ամէն, ճառընտրի և Վարդապետի անուն:

74b) կապիկ պղպած, ձեռքը ծաղիկ (եր. 276a), կապիկ ծառի վրայ (եր. 344a), Յիշուում է և գրչի եղբայրը՝ Սուքիաս քահանայ (եր. 208b, և եր. 497a)։ Եր. 301a «եւ ես մեղուցեալ և անարժանս ի կրաւնաւորս Ռուբեն, որ և տրուպ ամենայն եղբարցս, որք կան ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետիս ի Վանս Յոհանու, յիշել հայցեմ որք կարգայք, ևս և զյետին գրիչս զմեղաւորս»։ Ուրեմն Ռուբեն քահանան Յովհաննու—Վանից վանական էր, շատ մօտ Սաղմոսավանքին։ Այս ճառընտրի գրչի՝ Յովհաննիսի քաջած նեղութիւնները իւր միարանակից Խոյլենց Յովհաննէսի ձեռքից երեւի շարունակուել են և յետոյ, եր. 532a, ստորին լուսանցքում կարդում ենք. «կարի շտապով գրեցի, զի զարինակն խէին, զՅովհաննիսի Խոյլենց»։ Ուրեմն ճառընտրի վերջին մասերն էլ ընդօրինակուած են Խոյլենցի օրինակից, եր. 532b ստորին լուսանցքում «վայ քնոյս» որից երևում է, որ գրիչը շտապում էր ընդօրինակութիւնն ամբողջացնել, եր. 536a «Այ վայ ի քիթս ածին աւրնակիս տէրքս»։ Այս արեղայական կոիւնները, «կրօնեմ վասն նախանձու», ուրեմն շատ հին բաներ են, Յիշենք նաև Վազար Փարպեցու թուղթը, և հա թէ որտեղ կարող ենք ասել, Ոչինչ նոր ընդ արեղակամք։

Այսպիսով որոշուում է՝ գրիչը (Յովհաննէս), գրութեան տեղը (Սաղմոսավանք), ստացողը (Ռուբեն կուսակրօն քահանայ, միարան Յովհաննու Վանից), օրինակը որից արտագրուել է մեծ մասամբ (Խոյլենց Յովհաննիսի), մնում է անորոշ ժամանակը։

Ճառընտրի գրութեան ժամանակը չէ կարող ներքէս Շնորհալուց առաջ լինել, քանի որ ունի ս. Սարգսի (տես Սովիւրք ԺԶ), և ասորի Պարսամու վկայարանութիւնները (տես Զարբ. Թարգ. նախ. 725) և ոչ ուշ Զաքարիա Սարգաւակից, որ նորոգող և վերստին կազմողն է, Գրչութեամբ թղթով, ղարդերով յար և նման է Բ ձեռագրին, ինչ ինչ առաւելութիւններով (աւելի գեղեցիկ և հմուտ գրչութիւն), ուրեմն և ժամանակակից Բ ձեռագրին, հաւանականաբար նրանից փոքր ինչ աւելի կանուխ, ինչպէս ներքեւում պիտի տեսնենք՝ ԺԲ-դ դարում գրուած, Զաքարիան նորոգել է հայոց ՌՃԼԶ թուին, այդ ժամանակ ձեռագիրը Յովհաննու վանքումն էր, այսինքն նոյն այն վանքում, որի համար գրուած էր, ՌՃԾԵ-ին (=1709 Փրկ.) մի տիրացու տեսել է այս ձեռագիրը նոյն տեղում և արձանագրել նոսր գրով՝ «Ես Յեղիարդցի տիրացու Նիկողայոս, որ եկի Ուհանավանք թղթն ՌՃԾԵ-ին»։

ամենանն օգոստոսի Ի-ին», լուսանցքագրութիւն եր. 273b, երեւի նոյն վանքումն է արձանագրել և մի ուրիշը, մի քահանայ, մեր ժամանակակից քահանաների հմուտութեամբ. «Ես անարժան Կիրակոս քահանայս օհրնվեցա թղթն ՌՃԼԹ-ին, և ամենանն մարտի մէկն, և իմ դուս գալն էր ապրիլի Ե-ն, և տօն էր Ավետայց, և օրն էր ք շափտի, քրիստոսի փառք յավետեան ամէն» (վերջին եր. 562b, նոսրը)։ * Յետոյ ձեռագիրս տեղափոխուել է Եջմիածին և մտել Մայր Յուզակը, Գորիայի և Շմոնայի վկայարանութիւնը այս ճառընտրում սկսւում է եր. 454b անմիջապէս կից և շարունակութիւն Արարհամ Խոստովանողի թանկագին հատուածներին, Հրատարակութեան մէջ թէ այս Ա և թէ Բ ճառընտրիները երեսները խնամքով նշանակուած են։

Ա ճառընտրի մանրամասն բովանդակութիւնը տես Կարին Յուզակ, եր 85—88։

* *

Բ ճառընտրի.

Այս ճառընտրը մեր մատենագարանի թիւ 939,6 է, Կարին. Յուզակի № 919,6։ Ամեն բանով (նիւթ, գրչութիւն և լէն.) յար և նման Ա-ին, Սկզբից պակաս և ճառ և Ե-գի սկիզբը, ճառընտրիս մանրամասն բովանդակութիւնը տես Կար. Յուզ. եր. 99—102, Բ-ի յիշատակարաններն են. եր. 21b. «Զստացող սորա զՄարկոս կուսակրան քահանա յիշեսջիք ի տէր, ընդ նմին և զաղկաղկ գծողս»։ եր. 96b. «Զստացող սորին զՄարկոս կուսակրան քահանա յիշեսջիք, ընդ նմին և զծրողս ծերացեալ ալեաւք և մեղաւք»։

Եր. 107b. Զստացող գրոցս և զգծող ճառիս զՄարկոս յիշեսջիք . . Յայսմ աւուր, որ կատարէք զյիշատակ սուրբ Յակոբիս՝ արարեք զքաւր պատարագն ի յիշատակ մեզ, և թե պակաս հանդիպի մին այլ աւրն լմնեսցի, զի կատարաւ զքաւրն արհեստցին»։ եր. 115b. ստոր. լուսանցք. «ով արինակ դատեցեր՝ զի չես ի բանի»։ եր. 135a. «ԶՄարկոս և զհարազատ եղբայր իւր զՄիխիթար յաղաւթս յիշեսջիք. եւ զրազմամեղ գծողս զՄիխիթար, զի կարաւ եմ սուրբ աղաւթից, զի սաստիկ վիրաւորեաց զիս դէն»։ եր. 173a. «ով սուրբ ժողովք, ա-

* Նոյն գրով, «Ես անարժան Նվաստ հոգի—գուղաքաղաքէն արքեպիսկոպոսէն (յազգէն) գրչի Միակէցի—որ եմ որդի յովագիմն, տէր ողորմայ եւրս»։

սացեք Քրիստոս աստուած բարեխաւսութեամբ սրբոցն ողորմեա գծողաց սորա Մխիթարա և Մարկոսի մեղապարտի: Եր. 192)՝ «Ձմեղապարտ գծող Մարկոս և զհարազատ եղբարք իմ զՄխիթար և զՍահանէս զփոխեայն ի Քրիստոս և զամենայն ն[ն]ջեցեալսն մեր յիշեսցիք ի Քրիստոս յոյսն մեր բարեխաւսութեամբ սուրբ կուսանացս: (խոշոր երկաթագորով) Ձմեղապարտ ծաղկողս յիշեա աղաչեմ: (իւր սովորական գրչութեամբ) — Յետինքս ի կրաւնաւորքս և առաջինքս ի մեղաւորքս: Ես Մարկոս և Մխիթար ստացաք զգիրս զայս բազում աշխատութեամբ, զի գերեցին զմեզ և աւափեցին և տարան ի Դուին և զմասն ի սմանէ ընդ մեզ, զոր դրամագիրն արարեալ դարձուցեալ, կատարեալ կազմեցաք ձեռամբ մերով և տուաք ի Սաղմոսաւանք յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց, ի զարգ եկեղեցեաց սուրբ Քրիզոստոմոս, Աստուածածնիս, Կարապետիս և Գեորգիոս զարաւարիս: Եւ կատարեսցեն ամ յամէ ի տարին Գ աւր ժամ, ի տաւնի սուրբ Յակովբին: Որք կատարենն աւրհնեսցին, իսկ որք անփոյթ արասցեն, աւաղ, զի պատժեսցին: Մանաւանդ որ եկեղեցապանն ե կատարեսցէ, զի մի դատապարտեսցի, և զժամն վաղ զարթուցէ, զի վճարեսցին մեծ ճառք, որ ի սմա: Եւ եթե որ հեռացուցն զսա ի Սաղմոսաւանաց զինչ և է պատճառաւ՝ մասն նորա ընդ Յուդայի եղիցի և ընդ Կաննի, և նշովք դաւձին ժառանգեսցէ:

Ձմեղային մեր Քառասունքն, կրանաւորական կարգաւք պատուեալ, որ զնիւթ կազմութեան սորա երեք ի Յփեսաց և զաւղ և կոճակ յԱնո, յիշեսցիք ի Քրիստոս և տէր յիշողացդ ողորմեսցի:

Եր. 204) «ՂՄարկոս զստացիչ գրոցս և զհարազատ եղբարք իւր զՄխիթար և զՅոհաննէս: Ընդ նմին զտխմար գծողս զՄխիթար:»

Եր. 260) «Քրիստոս աստուած թող զյանցանս Մարկոսի և եղբարք և ծնողաց իմոց և համեստ քեռն իմո Սառաի, որ տղա հասակաւ փոխեցաւ ի Քրիստոս: *

Եր. 313) «Նոր թանաքով ստորին լուսանցքում. այս գիծ առաջին զարձի գերութեան մերոյ, զոր գերեցաք յաւտար աղագոյ:»

Եր. 319) «Մինչ յայս ճառի էի, յամենան

հրոտից, որ աւր Ա եր և առաջին ծննդեան պահոցն, եհաս բարկութիւն սաստիկ յաստուծոյ ի վերա մեր յաղագս ծովացեալ մեղաց մերոց, զի արք (ամբ)ամբարիշտք չարախաւսեցին զմենք ի Դուին, եթե գողի հաց են տուեալ. և յանկարծ եհաս զաւրբ հեծելոց ի վերա մեր, որ եաք հինգ հոգի բնակե[ա]լ ի Ե խցի, փախուցեալք յաշխարհի սրաղմանց, բնակեալ յանապատ, ոչ գործելով զգործ անապատի, հալածեալք եղեաք: Որո[ց] ձերբակալ արարեալ զՄխիթար, զԿիրակոս, զՊաւղոս, զՍտեփանոս յիւրաքանչիւր խցկան, զի ժամ եր ձմեռաին, և զամենայն կենաց մեր զպատճառ յաւարի առեալ տարան ի Դուին, զիս միայն թողով յաղագս տկարութեան իմո, զի ա ոտս կարճեալ եր և ոչ կարեկ ընթանալ: * Եւ տարեալ զնոսա ի տեղի պատուհասին, զի ի փայտ ելանիցեն, այլ գթածն աստուած, որ ոչ իսպառ բարկանա, հասեալ յաւանականութիւն, դարձոց յայնմ չար խորհրդոց, Բանդարգե(ա)լ արարեալ խոշտանկեին բազում տանջանաք ի[ն]չս խոտանալ, ամաւերեա աւուրք տանջեալք: Կ. դահեկան զլուխ կապեալ, Զոր բարեպաշտ աստուածասեր ամենաւրհնեալ որդեայրի կին մի Մարիամ և Տիկին անուն, նմանեալ մաւրն աստուծոյ, որով (=որոյ) զանուանակոչութիւնն ունի, նաև զվարս նորա, որ զայն աւուրս դարմանէր զնոսա ի բանգին, որո տացէ տէր հարիւրապատիկ և զվարձս նորա ի գալստեանն իւրում, ամեն:

Զոր և զայս մասն գրած գերի առեալ վարեցին զկնի: Զոր և իմ՝ Մարկոսի՝ տկար մարմնով հետամուտ եղեալ ի նոյն դղեակն, և ամաւերեա աւուրք պանտընխացեալ (sic) դրամագին արարեալ զայս և զաւրինակ սորին և այլ ևս գրեան, դարձուցի բազում նեղութեամբ, Այդ աղաչեմ զամենեսեան՝ զմեզ և զյիշեցեալքս ի մենք և զծնողսն մեր յիշեսցիք ի Քրիստոս և տէր ձեզ ողորմեսցի: Եր. 479) «զպատուական եղբայրն մեր Թաւմա, որ զաւրինակս ետ և զմեղապարտ գծողս և ծնողս մեր յիշեսցիք:»

Այս յիշատակարաններից մանրամասն տեղե-

** Հետաքրքրական զուգադիպումներ մեր այս մատընտիրները վիճակուել են կաղերին եւ անդամալուծներին: Ոչ միայն վերջին ուսումնասիրողս, այլեւ եւ Բ մատընտրի գրիչը՝ Մարկոս, նմանապէս եւ Ա մատընտրի նորոգողն ու կազմողը՝ Զաքարիան կաղեր էին. «Եւ կարծեալ ոտիւք»: Վերջինս իրեն անուանում է նեքաւով՝ փարատնի անունով, որ նշանակում է կաղ. (տնս Զաքարիայի նորոգողութեան յիշատակարանը):

* Եր. 286) «Ճախ լուսանցքում, միեւնոյն գրչով. վայ ի լուսն եւ ի միմանես:» որից կարելի է հետեւեցնել, որ Ապարանի լուսնը այն ժամանակն էլ նոյնչափ համըսատոր էին, որչափ այժմ: Կան ժողովրդական երգեր այդ լուսնի մասին:

կանում ենք ձեռագրի կարևոր պարագաներին։ Ստացողն է Մարկոսը, գրիչներն են նոյն Մարկոսը և եղբայրը՝ Միխիթար։ Առաջինը անհամեմատ աւելի վարժ, գիտուն և յաջող գրիչ է, քան երկրորդը։ Գրութեան տեղն է Սաղմոսավանք, կամ Ճշտագոյն ևս Սաղմոսավանքի անապատը, * Իբրև օրինակ ծառայել է «Թօմա եղբոր» ձեռագիրը, նիւթը, այն է թուղթը, բերուած է Տփղիսից, օղակ և կոճակները՝ կազմի համար՝ Անուց, նախնական կազմը, օղակներն ու կոճակները չկան այլևս, այժմեանը նոր, անշուք կազմ է, հասարակ կաշուց և տախտակից, Հատ հետաքրքրական են գերեզմարութեան հանգամանքները, Թէև չկայ թուական, սակայն մօտաւորապէս կարելի որոշել գրութեան ժամանակը, Այդ չէ կարող կանուխ լինել Հայոց ՈԺԶ. (1167) և ՈԺԹ. (1170) թուականներից, Այս թուերն յիշուում են Ճառնարի վերջում գտնուած վկայաբանութեանց մէջ, ** Գոշի անունից (տե՛ս ծան.) կարելի էր հետեցնել թերևս, որ այս Ճառնարիւր ՈԿԲ (1213) թուականից (Գոշի մահուան թուականը) յետոյ է գրուած, Բայց այդ անկարելի է, որովհետև Գուինը յիշուում է ալլադ գին երի ձեռքում, նոյնպէս և Սաղմոսավանքը, *** Իսկ Զաքարէ սպասալարը տիրեց Սաղմոսավանքին և շրջականերին 1200 թուին, որից առաջ է անշուշտ Ճառնարիս գրութեան ժամանակը, երբ Սաղմոսավանքը դեռևս Գուինի իշխանութեան սահմաններումն էր, ****

Բայց կարելի է գեւ աւելի ևս սեղմել այս 30 տարուայ անջրպետը (1170 - 1200), աւելի մօտենալով Ճառնարիս գրութեան բուն տարեթուին։ Վերեն առաջ բերուած գերեզմարութեան յիշատակարանում ասուած է. «յամսեանն հրոտից, որ աւր աս եր, և առաջին ծննդեան պահոցն, եհաս բարկութիւն սաստիկ աստուծոյ ևն», Այս խօսքերից հետևում

է, որ Ճառնարիս և նրա գրիչների գերեզմարութեան ձմեռը—զի ժամ էր ձմեռաին—մի այնպիսի տարի էր, որ Ծննդեան պատի առաջին օրը ընկնում էր հրոտից ամսի մէկին, Աւելի խօսքով, բուն Ծննդը, յունուարի 6-ը, գալիս էր հրոտից 8-ին, իսկ յունուարի մէկը, այն է նոր տարին՝ հրոտից երեքին, Իսկ նաւասարգի մէկը կհանգիպէր 32 օր յետոյ (27 օր հրոտից ամսից, 5 օր աւելեաց=32), ուրեմն՝ փետրուարի երեքին։

Այսպիսով ուրեմն այս Բ Ճառնարի գերեզմարութեան տարին—եւր կիսից աւելին գրուած էր (318 թերթ), մնացածն էլ մի ամսից յետոյ շարունակուեց գրուել—մի այնպիսի տարի էր, որ նաւասարգի մէկը հանգիպում էր փետրուարի երեքի օրը։

Այդպիսի տարիներ են 1185—1188 քառամեակը, * ուրեմն և այդ թուերն միայն կարող է գրուած լինել այս Ճառնարիւրը։—Հայոց ՈԼԻ—ՈԼԷ թուերին, **

Այս Ճառնարի մէջ պահուած Սաղմոսավանքին վերաբերեալ յիշատակութիւնները մեր ունեցած հնագոյն տեղեկութիւններն են, Այլիանի «Այրարատում» առաջ բերուած արձանագրութիւնները սկսւում են հազիւ ուրեմն ԺԳ-դ զարից։

* * *

Այս ձեռագրերի բաղգատութիւնից երևում է, որ Ա և Բ Ճառնարիւրները տարբեր խմբերի ներկայացուցիչներ են, նման բայց ոչ նոյն բովանդակութեամբ, Կան վարքեր կամ ճառեր, որ գտնուում են մէկում և պակասում են մյուսում, Բ-ն աւելի նորագոյն հատուածներ ունի, ուստի և հաւանականաբար Ա-ից ուշ է ժամանակով, Թէ իբրև գրչութիւն և թէ ընթերցուածների ուղղութեամբ անպայման ընտրեալագոյնն է Ա-ը, որն և ծառայեց մեզ իբրև բնագիր. Բ-ի ընթերցուածները նշանակուեցան լուսանցքում, Ա-ն հասել է մեր ձեռքը գրեթէ ամբողջ, թերի է մնում միայն վերջին յիշատակարանը, նորագուած թերթե-

* Կարծեմ վանքից փոքր ինչ ցած, Զասադի ձորում։

** Յովսէփ թուրք վկայի եւ յոստով Գանձակեցու գեղեցիկ վկայաբանութիւնները, որոնք լոյս կտեսնեն միասին։ Մրանց վերջում կայ եւ Միխիթար Գոշի ղրուատը «նեբրող ասացեալ ի նոր վկայն, կոչեցեալ յոստով, ղ ժառողաքս թնրատ, (ծեռ-ի վերջին թերթն է 484)։ Այս երեք գրութիւններն էլ բոլորովին նոր բաներ են։

*** Ուրեմն Գոշի ներքողը մտել է Ճառնարի մէջ նոյն իսկ Գոշի կենդանութեան ժամանակ, որ տարօրինակ բան չէ, աչքի առաջ ունենալով Միխիթարի սրբութեան եւ գիտնականութեան մեծ համբաւը ժամանակակիցների աչքում։

**** Տե՛ս Զաքարէի հազոյն արձանագրութիւնը իմ ՆՄՏՈՑ յօդուածում, 1895 Արարատ, Ը։ Կայ եւ արտասպառնիւն, Եր. 5։

* Տե՛ս Դիւօրեի աղիւսակը. Recherches sur la Chronologie Arménienne, Եր. 386։

** Ուրեմն՝ աչքի առաջ ունենալով, որ առ նուազ երկու տարում—է գրուել այս Ճառնարիւրը՝ կունենանք գրութեան մեծաւորագոյն թուականը ՈԼԵ—ՈԼԶ։

րով միասին ընդամենը 562 թերթ, Կան մի և նոյն թուանշանի անուշագիր կրկնութեամբ և կրկին թերթեր, որ կրում են հետևեալ համարները. 242, 278, 280, 365, 435, Բն, ընդհակառակը, ունի թերթներ, դատելով տետրերի կազմութիւնից պահասում են 1, 57, 58, 474 և 475—երորդ թերթերը, Բացի այս՝ սկզբից պակաս, հաւանականաբար, 4 ծառ և վերջից թերատ, Այժմեան վերջին տետրից պակաս 2 թերթ, Վերջին թերթահամարն է 484:

Այս բոլորից յետոյ ինձ մնում է աւելացնել միայն մի քանի խօսք, Մատենադարանն այսպիսի հետադատութիւնները, անկաս իրենց ունեցած լոկ դրական նշանակութիւնից, ազդում են երբեմն նաև աւելի բնդհանուր կարեւորութիւն ունեցող պատմական խնդիրների լուսարանութեան վրայ, Ընդունուած աւանդական տեսակէտները փոփոխութեան են ենթարկւում, մեր հայեցակէտը ընդլայնւում է, մութ խնդիրներ և պատմական որոշ շրջաններ նոր լոյս են ստանում, Այդ լինում է շատ անգամ նոյն իսկ անկախ հետադատողի կամքից, եթէ միայն նա լոկ պատմական ճշմարտութեանն է հետամուտ, գործելով առանց նախառեալ կարծեաց և նպատակաւոր դիտարկութեան կամ վերապահութեան, Կար ժամանակ—և շատերի համար այդ ժամանակը դեռ չէ անցել—երբ Ագաթանգեղոս, Զենոր Գլակ, Գաշանց Թուղթ և նման գրութիւններ համարւում էին իրրև անյեղլի պատմական և ճշմարտապատում աղբիւրներ, Քննական ուսումնասիրութիւնները մեզ առաջնորդեցին ուրիշ համոզման, Բայց կայ միւս ծայրայեղութիւնը, աւանդադասականի ճիշտ հակառակը—անպայման հերքողականը, Դէպի այս ծայրը հակուողների կարծիքով ռաւական է որ խախտուի որ և է հին յիշատակարանի որոշ մասերի վաւերականութիւնը, արդէն կորցրած է համարւում այդ գրութեանը իւր բոլոր արժէքը, Բայց այս նոյնպէս սխալ է և կատարեալ թիրիմացութիւն, Որեւէ գրութեանը պատմականից իջնելով կիսապատմականի, վիպականի շարքը՝ այսուամենայնիւ չէ կորցնում իւր ներքին արժանիքը, մնալով միշտ իրրև և զուտ և իւր ժամանակի աշխարհահայեցողութեան կենդանի պատկեր, Շատ անգամ նոր լուսարանութիւնը դեռ աւելացնում է, քան թէ նուազեցնում այդպիսի գրական յիշատակարանի կարեւորութիւնը, Այդ նոյնը պէտք է ասել իմ կարծիքով և Ագաթանգեղոսի վերաբերութեամբ:

Կայ և մի ուրիշ կէտ, Մի կարգ պարզամիտների և տկարամիտների համար այսպիսի մերկացումները կարող են ունենալ և գայթակղեցուցիչ կողմեր, Նկատուած է, որ շատ անգամ ռամկի մէջ սնահաւատութեան հետ կորչում է և հաւատքը, Կայ և մի ուրիշ կարգ մարդկանց—չարամիտների, որոնք պատրաստ են իւրաքանչիւր մի այսպիսի դէպքում ազդակի և փայնասուն բարձրացնել, լոկ անձնական դիտումներով:

Փրուն և ուռուցիկ ազգային սնապարծական աւանդներից միշտ նախընտրելի է՝ առողջ, պարզ և կենդանաբար ճշմարտութիւնը:

Սուրբ Գրիգոր Պարթև, մեր հաւատքի և լուսաւորութեան հայրը, վայրենութիւնից և վայրենամտութիւնից մեզ դէպի քաղաքակրթութիւն ձգողը, կոպիտ և խաւար նիւթապաշտութիւնից մեզ դէպի վերացականը, լուսաւոր և աստուածային առաջնորդողը, է և կմնայ միշտ, անկախ իւր վարքագրութեան՝ ժամանակի բարեպաշտական ոգու համեմատ յերկրուած՝ զարգերից և պաճուճանքներից, Քրիստոսի Եկեղեցու մեծ Վարդապետներից մէկը, Հայաստանեայց Եկեղեցու առաջին Հայրապետը, Հայ ազգի Լուսաւորիչը, * **

Գալուստ Տէր Մկրտչեան

24) սկսւում է թերթ

* Գործայի և Եմոնայի վկայաբանութեան ընտելւած արդէն հրատարակուեց «Արարտի» նախընտաց համարում:

** Յարգելի բանասիրի այս ուսումնասիրութիւնը զետեղելով «Արարտի» մէջ՝ պարտք ենք համարում յայտնել, որ մենք ամեն և ին համաձայն չենք նրա եզրակացութեան հետ, Եկեղեցական գրականութեան մէջ արդէն իսկ յայտնի են վարքագրութիւնները իրենց ձևական նմանութեամբ, այսպիսի ձևական նմանութիւններ ենք համարում մենք և ասորի վարքագրութեան և Ագաթանգեղոսի միջև եղած նմանութիւնները, Այս հանգամանքն Ագաթանգեղոսի վերաբերմամբ վաղուց նկատել են Գուտշիմիշ և այլք:

Ծան. Խմբ.